

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЙДАВНІШОГО ПЛАСТУ
УКРАЇНСЬКОЇ ПИТОМОЇ ЛЕКСИКИ В МОВІ УКРАЇНСЬКИХ
НАРОДНИХ КАЗОК

У статті розглядається кореляція між хронологічною глибиною української питомої лексики та особливостями її функціонування в мові українських народних казок.

Ключові слова: українська мова, ностратичні мови, історична лексикологія, мова фольклору.

В статье рассмотрена корреляция между хронологической глубиной украинской исконной лексики и особенностями её функционирования в языке украинских народных сказок.

Ключевые слова: украинский язык, ностратические языки, историческая лексикология, язык фольклора.

The article studies correlation between chronological depth of Ukrainian inherited lexicon and peculiarities of its functioning in language of Ukrainian folk fairy tales.

Key words: the Ukrainian languages, the Nostratic languages, historical lexicology, language of folklore.

Актуальність статті випливає з потреби проаналізувати лексику українського фольклору, базуючись на засадах сучасних результатів порівняльного мовознавства.

Мета статті – виявити закономірності функціонування лексики різних хронологічних пластів залягання у прозових оповідних текстах українського фольклору.

Предмет дослідження – українська питома лексика борецького, ностратичного, індоєвропейського та праслов'янського періодів.

Об'єкт – функціональна та статистична кореляція між часом походження українського питомого слова та його контекстами та частотою вживання у сучасних тестах.

Матеріалом дослідження слугують тексти українських народних казок (“Яйце-райце”, “Телесик” та ін.).

Наукова новизна статті – вперше застосований до аналізу лексичного складу мови українського оповідного фольклору набуто ностратичного мовознавства та взагалі теорії віддаленої спорідненості мов.

Здійснивши в попередніх публікаціях аналіз дистрибуції і особливостей сполучуваності української лексики різної хронологічної глибини в поезії Т.Г. Шевченка [1;2], переходимо до дослідження власне фольклорних текстів.

Казка “Яйце-райце” належить до найдавніших текстів українського оповідного фольклору. Мотиви, зібрані в ній, вказують на її походження з епохи далекої архаїки, адже в космогоніях багатьох народів саме яйце є першоджерелом, з якого народжується Всесвіт або бог-деміург. Також частим мотивом є творення неба і землі з половинок шкаралупи яйця [3].

Аналізувати глибину залягання слів, ужитих у фольклорних оповідних текстах, зокрема у казці “Яйце-райце”, необхідно з урахуванням їхньої сполучуваності, частоти вживаності та культурної семантики. Кореляція між цими відомостями покаже справжнє когнітивне значення тих чи інших хронологічних шарів, що входять до складу українського питомого лексикону.

На відміну від поетичного тексту, прозовий текст має вищу ентропію і тому містить значно більше допоміжних елементів, частота вживання яких доволі висока. Наші попередні дослідження поетичних текстів Т.Г. Шевченка, які імітують фольклорний стиль, показали, що найдавніші – моногенетичні, борецькі та ностратичні – слова вживаються у текстах поета з найбільшою частотою. При цьому серед найуживаніших є не лише службові чи близькі до них за функціями вказівні займенники, а ще й численні

повнозначні слова з особливо яскравою культурною семантикою. Через це особливо важливо зрозуміти, яким чином відбувається кореляція між глибиною хронологічного залягання слова та особливостями його вжитку в прозовому фольклорному тексті, змістовий рівень якого з великою достовірністю можна датувати ще доземлеробською епохою.

Проаналізуємо спершу повністю лексичний склад фрагменту тексту – початкової оповіді-преамбули про війну звірів і птахів (включно зі словами “І цариця повоювала царя”). Зважаючи на її композиційну завершеність та набір персонажів, відмінний від основного в подальшій оповіді, є підстави вважати її первісно окремим текстом, який був кумулятивно об’єднаний для мотивації зав’язки основної оповіді. Текст налічує 198 слововживань і 134 унікальних слововживання (підрахунки здійснено на основі онлайн програми [4]).

По одному разу вжиті такі слова (загалом 56 лексем): *або, аж, ану, б, вночі, вставайте, давай, дерево, ділитися, діло, до, другий, думають, за, загадала, зайве, збирає, звеліла, згодився, землю, зуб, кого, коло, конче, крил, кричить, ліс, літаючи, лучче, мали, ніч, нору, ну, огляділась, от, підійметься, пір'я, побігла, повідкушувала, полізла, посіяли, потім, почали, приходять, робити, розвиднілось, своє, сіли, скликає, спочивати, старших, упаде, уродила, хочуть, цілий, я.*

Двічі вжиті 17 лексем (дві з яких спільнокореневі): *бити, взяла, день, їй, їм, мені, нехай, одне, перекушу повідкушувала, позиватися, поле, пшеницю, розірвати, тільки, увечері, це.*

По три слововживання має 10 лексем: *а, в, всі, жайворонок, зерно, й, каже, коли, колись, комашня, немає.*

По чотири слововживання мають чотири лексеми (як і який походять від одного етимона): *бути, звір, як, який.*

По 5 слововживань мають 3 лексеми (якщо вважати слово *війна* та похідні від нього дієслова за одну одиницю): *ити, війну, воюватися, завоювати, повоювала, миша.*

По 6 разів ужиті лише дві лексеми (якщо розглядати *щоб* як похідне від *що*): *птиця, що, щоб*.

7 слововживань припадають на дві одиниці: *він* (у формах *вона, вони, них*), *і*.

8 слововживань припадає на прийменник *на*.

10 разів ужито похідні від спільного давнього етимона – вказівної частки *то* (*то, тім, тоді*).

12 слововживань належить лексемам із коренем *цар-*: *цар, цариця*.

Згідно з підрахунками, здійсненими за допомогою онлайн-ресурсу [4], у масштабах усієї казки налічується 2701 слововживання та 753 унікальних слова, з яких більше одного разу вживається 281 лексема. Серед цієї групи лексем найуживанішими є такі: *казати* (у формі *каже*, 60 вживань), *він*, *його*, *йому*, *вона*, *воно* (161), *щоб* (26), *тоді* (24), *мені*, *мене* (36), *коло* (19), *тобі* (16), *тут* (15), *питається* (14), *орел* (13), *бачив* (12), *забув* (12), *вже* (11), *відповідає* (11), *яйце-райце* (10), *змія* (10), *потім* (9), *хату* (9).

Таким чином в обох випадках (на короткому відрізку тексту і на порівняно довгому) серед найуживаніших слів можна виокремити дві категорії: умовно службові слова (слова-трансфери, слова-маркери мовлення, особові займенники, що служать для зв'язності тексту, а також власне службові слова – прийменники, частки), назви дійових осіб (зазвичай не є власними назвами у вузькому розумінні), назви чарівних об'єктів.

Проте частий ужиток названих “умовно службових” слів мотивований не значною хронологічною глибиною (як нами уже було показано, більшість слів датуються ностратичною і ранішими епохами формування питомого українського лексикону), а суто технічною потребою побудови зв'язної оповіді. Через це підхід, виправданий для поетичного фольклорного тексту (фронтальна вибірка і аналіз усіх слів тексту), треба адаптувати для прозового тексту, а саме визначити продуктивну для аналізу групу лексики.

Ймовірно, варто аналізувати особливо уважно глибину хронологічного залягання тих лексем тексту, вживання яких не зумовлено технічною необхідністю побудови лінійної оповіді, а саме – різні способи номінації діячів та об'єктів (у тому числі магічних, які самі по собі теж можуть бути розглянуті як діячі), де значна синонімія іменника примушує замислитися над тим, чому саме тому чи іншому слову була надана перевага і чи мало значення походження обраного слова з певної хронологічної страти.

Вибравши з тексту казки усі найменування діячів, у тому числі метонімічні чи ізофункціональні їм (загалом такі одиниці мають 22 унікальні слововживання), поглянемо на орієнтовний час їхнього походження:

- борецький пласт (5): *голуб, гора, звір, комахня стрілець* (від *стріла*, псл. *strěla* – і.-є. **ster-* “смуга, риска, промінь” або **stre-/ster-* “розширювати, розстилати, розгортати” врешті зводиться до борецького **CVRV* “розстилати” або **HVCRV* “зоря, світити”);

- ностратичний пласт (10): *дівка, дочка, земля, мишу, окунь* (від *око*), *орел, пшениця, сама, ченцем* (від *зачиняти, чинити, чоловік*);

- відомі на індоєвропейському рівні реконструкції (не виключене раніше походження; 3): *жайворонок, птиця, син*;

- давні запозичення (4): *Дніпро, комори, скот, царицю*;

- назви, що з'явилися внаслідок табування (1): *змії* (від *земля*);

- дитячі слова (1): *дід*.

Хронологічний пласт залягання лексем з'ясовано на основі наших попередніх публікацій та лексикографічних праць [5;6;7;8;9].

Об'єктів дії у тексті казки дещо більше (26 унікальних слововживань).

До **борейського** пласту належать 6 лексем на позначення прямих об'єктів дії (тобто пов'язаних із присудком найдавнішим типом зв'язку без прийменника; загалом 6 унікальних слововживань): *воду, голуб* (дівка зліпила з тіста голуба й голубку); *діло* (діло зробив) – від *діти*, борейське *GVHV “класти”); *зернина* (Миша тільки взяла зернину) від і.-е. *gera “зріти, старіти”, євраз. *gwVrV “старий”, борейського *KVRV “старий”; *корова* (зарізав йому одну корову); *яйце-райце* (як дасте яйце-райце, то й на очі приведу) від і.-е. *(a)wey- “птах”, борейського *HVWV “птах”; *рай* – запозичення з іранських мов або похідне від *rei- “текти”.

Ностратичне походження мають 11 елементів: *гадюка* (*пустив* [гадюку, золотого зайця, бабу стару]); *дитину* (бо як поцілуєш ту дитину, то забудеш за мене); *луг* (я за тебе луг викорчувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці палляницю спекла); *мишу* (*щоб* завоювати царицю-Мишу, а цариця скликає всіх звірів, – і почали війну); *молодиць* (*кличуть* на ишки молодиць); *небіж* (*чи* не бачив нашого небожа); *пшеницю* (я за тебе луг викорчувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці палляницю спекла, дід стеріг пшеницю); *ченець* (*чому* ти не роздер того ченця і монастиря не розвалив); *чоловік* (*послала* свого чоловіка); *яйце* (*загнала* той скот у яйце, заліпила славно яйце); *ялівка* (*заріж* йще одну ялівку); *палляниця* (я за тебе луг викорчувала й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці палляницю спекла); *пір'я* (*повідкушувала* птиці пір'я).

Тільки до **індоєвропейського** рівня вдалося простежити історію трьох слів (що не означає, що вони не мають попереднього етапу розвитку): *війна*; *заєць* (*Щоб* ти цю ніч уловив золотого зайця); *птиця* (*звірі* хочуть яку птицю розірвати).

До **дитячих слів** належать дві лексеми: *бабу, стару* (*пустив* [гадюку, золотого зайця, бабу стару]); *дід* (діда й ту пшеницю не розірвав).

Запозичень налічується 4: *криничку* (*Коли це знайшов криничку*); *монастир* (*Чому ти не роздер того ченця і монастиря не розвалив*); *скот* (*я тобі скот цей ізжену*); *царицю*.

Таким чином, назви суб'єктів та об'єктів дії у тексті казки показують однакову динаміку щодо належності до хронологічних шарів: найбільш належить до ностратичного, менше – до борецького, далі ідуть запозичення, ідоєвропейські слова, дитячі слова і табу.

Варто перевірити отримані результати на матеріалі інших текстів українських народних казок, зокрема казки “Царівна-жаба”, яка теж сягає своїм корінням архаїчної давнини. Бачимо таку частоту слововживань: *каже* – 32, *він* – 26, *вона* – 23, *Іван-царенко* – 23, *Жаба* – 13, *пішов* – 13, *Іване-царенку* – 13, *плаче* – 12, *батька* – 11, *його* – 11, *мені* – 10, *іде* – 10, *брати* – 9, *гарний* – 9.

Як бачимо з графіку, у тексті цієї казки збережені ті самі особливості кількісної дистрибуції лексики: найуживанішими є слова, що слугують для “цементування” оповіді (зокрема займенники) та “технічні” слова для введення прямої мови. До слів, вживання яких не зумовлене потребою побудувати зв'язну оповідь, належать імена персонажів (*Іван-царенко, жаба*) та назви діячів (*батько*).

Найчисленнішим повнозначним словом у тексті казки “Царівна-жаба” є словоформа *каже* (32 слововживання). На протигагу цьому інші слова на позначення мовленнєвої діяльності мають значно меншу частоту: *питає* (вжите 5 разів), *загадав* (теж 5 разів), *гукне, свисне* (по 2 рази кожне слово).

Слово *казати* первісно мало іншу семантику – “дивитися; показувати”, яка лише з часом перейшла у сферу мовлення: ностр. **К.оК.е* “дивитися, бачити” – с.-х., урал., драв., і.-с. **k^wek-/k^wok-* “бачити” – укр. *казати, вказувати* [8:970]. Примітно, що первісна семантика найуживанішого слова на позначення мовлення має жестовий характер (показувати рукою, рухом тіла). Тобто семантика на позначення мовлення була набути цим коренем лише

на найпізніших етапах його еволюції. Значна архаїчність такого семантичного шляху підкреслюється думкою багатьох дослідників про первісну близькість жестової і звукової сигнальної систем, які спершу мали існувати в тісному симбіозі. Слово *питати*, що за кількістю вживань посідає друге місце після *казати*, так само первісно мало більш предметне значення – як вважають, “розтинати, розділяти” [5,4:379].

Поряд із ним за кількістю вживань стоїть *загадувати* (у тексті цієї казки виключно у значенні “наказувати, давати словесний наказ”), яке, ймовірно, єдине із усіх ужитих у тексті казки слів на позначення мовлення мало цю семантику вже від ностратичної епохи: **kat* ∇ “говорити, думати” – с.-х., урал., і.-є. **go(:)d*- “говорити, думати” – укр. *гадати* [8:901].

Але крім слів на позначення мовлення, у тексті казки є інші способи називання комунікативних дій, зокрема – магічних. Царівна-жаба шляхом всисту і крику викликає своїх чарівних помічниць, тому вислови *свиснула* і *гукнула* (вжиті по два рази) теж можуть бути розглянуті як функціональні еквіваленти слова *казати*. *Гукати* має вигукове походження [5 1:610,615], як і *свистати* [5 5:193].

Отож на прикладі тексту казки “Царівна-жаба” можна побачити, що найуживаніше “технічне” слово, що служить для побудови зв’язного тексту – для введення прямої мови, має найбільш архаїчну семантику з-поміж усіх інших слів на позначення близьких дій. Хоча всі розглянуті слова (крім звуконаслідувальних і вигукових) мають ностратичні витоки, однак тільки *казати* характеризується архаїчною “жестовою” семантикою.

У тексті казки “Телесик” ім’я персонажа виявилось найбільш частотною одиницею (33 слововживання). Ця власна назва походить від слова *телес* “стовбур дерева”, *телиш* “колода, шматок дерева” [6,5:539], яке у свою чергу зближують зі словом

тіло [5 5:540]. *Тіло* не має однозначної етимології, ранішої від праслов'янського етапу [5 5:579].

Друге за вживаністю слово тексту – *бережок* (15 слововживань), що має ностратичні витоки (ностр. *bʰiʳvǵE “високий” – картв., с.-х., і.-с. *bherg- “високий” – укр. *берег* [8:311].

У тексті казки “Про жарптицю та вовка” найчисленнішими за вжитком також є найменування героїв: *дурень*, *кінь*, *вовк*. Слово *дурень*, імовірно, має ностратичне походження (згідно з В.М. Ілліч-Світичем, № 74 в [6:223]). Етимологія слова *кінь* не зовсім ясна, однак очевидна його спорідненість з *комонь*, *кобила* [5 2:448]. Етимологія слова *вовк* саме в такому значенні простежується до індоєвропейського рівня, де вона виводиться з дієслівного кореня *uel “рвати” або *uelk “тягти, волокати” [5 1:411]. Швидше за все, ця назва виникла внаслідок табуїстичного називання.

У тексті казки “Летючий корабель” простежується подібна тенденція: слово *казати*, первісно зі значенням “бачити, показувати” посідає перше місце за вживаністю.

Висновки. Більшість назв діячів та об’єктів дій у мові казки “Яйце-райце” походять з ностратичної епохи. Через те, що і назви і діяча, і об’єкта зазвичай походять з однієї епохи, яка датована бл. 15 тис. до н.е., можна припустити, що й укладення сюжету казки в основному могло відбутися в дуже давній час – у всякому разі, аналіз лексичного шару тексту не суперечить цьому, а порівняння з космогоніями давніх народів це тільки підтверджує.

Проте і в уживаності “технічних” слів, що слугують для зв’язності оповідного тексту, теж простежується певна залежність – найбільш архаїчне за семантикою (первісно на позначення бачення і жесту-вказування) дієслово *казати* вживається найчастіше. Назви діячів інших казок не обов’язково однозначно датуються ностратичною чи корейською епохою. Навпаки, виявляється, що вони можуть належати і до пізніших епох – до індоєвропейської та праслов’янської. Імовірно, це спричинене тим, що нові персонажі могли замінювати старіших,

при цьому не порушуючи сутності сюжету. У цьому світлі постає інакше проблема “технічних” слів. Саме вони і становлять найглибший лексичний каркас оповіді, адже належать до найдавніших епох формування питомого словника української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Переверзев Д. І.* Ностратична глибина лексики поезії Тараса Шевченка (на матеріалі вірша «Тече вода з-під явора») / Д.І.Переверзев // Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник наукових праць [відп. ред. Н.М.Корбозерова]. – К.: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2013. – Випуск 31. – С. 174–182. 2. *Переверзев Д. І.* Ностратична лексика і ностратичний міф у мові Тараса Шевченка (на прикладі вірша «Садок вишневий коло хати») / Д. І.Переверзев // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: збірник наукових праць [відповідальний редактор Н.М.Корбозерова]. – К.: Логос, 2013. – Випуск 24. – С. 317–323. 3. *Топоров В. М.* Яйцо мировое / В. М.Топоров // Мифы народов мира [главный редактор С. А.Токарев]. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – С. 681. 4. *SEO* <http://advego.ru/text/seo/> 5. *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* / редкол.: О. С.Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1983–2012. – Т. 1 – 6. 6. *Иллич-Свитыч В. М.* Опыт сравнения ностратических языков / Владислав Маркович Иллич-Свитыч. – М., 1971–1984. – Т. 1–3. 7. *Мельничук О. С.* Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов / О. С.Мельничук, В. Т.Коломієць // Слов'янське мовознавство. XI Міжнародний з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. Доповіді. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 98–112. 8. *Dolgopolsky, A.* Nostratic Dictionary / Aharon Dolgopolsky. – Cambridge: McDonald Institute for Archeological Research, 2006. – 3116 p. 9. *Starling* [електронна етимологічна база даних] [Електронний ресурс] Режим доступу: starling.ru.

ТЕКСТОВІ ДЖЕРЕЛА

10. *Яйце-райце* (українська народна казка) // Героїко-фантастичні казки [упорядкування, передмова і примітки І. П.Березовського]. – К.: Дніпро, 1984. – С. 251–259. Джерело електронного тексту: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/kazki/9ft0p.html> (звірено з книжковим текстом). 11. *Царівна-жаба* (українська народна казка) // Героїко-фантастичні казки [упорядкування, передмова і примітки І. П.Березовського]. – К.: Дніпро, 1984. –

Переверзев Д.

С. 186–192. Джерело електронного тексту: [http://kazka.vn.ua/Царівна_жаба_\(українська_народна_казка\)](http://kazka.vn.ua/Царівна_жаба_(українська_народна_казка)) (звірено з книжковим текстом). 12. *Телесик* // Героїко-фантастичні казки [упорядкування, передмова і примітки І. П. Березовського]. – К.: Дніпро, 1984. – С. 355–360. <http://kazka.vn.ua/Телесик>
13. *Про жар-птицю та вовка* // Героїко-фантастичні казки [упорядкування, передмова і примітки І. П. Березовського]. – К.: Дніпро, 1984. – С. 107–110. http://nashakazka.org.ua/pages/pro_garpticyu_ta_vovka.html
14. *Летючий корабель* // Героїко-фантастичні казки [упорядкування, передмова і примітки І. П. Березовського]. – К.: Дніпро, 1984. – С. 198–206. [http://kazka.vn.ua/Летючий_корабель_\(Українська_народна_казка\)](http://kazka.vn.ua/Летючий_корабель_(Українська_народна_казка))